

21. Однією з вершин діяльності Комісії 1840-1850-х років стало видання двотомника «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбського в Литве и на Вольни», що побачив світ 1849 р. за редакцією М.Д. Іванішева. Двотомник був побудований на матеріалах луцьких, володимирських і кременецьких актових книг. Вибір для публікації персоналогічної теми, характерний у цілому для дворянської історіографії, у М.Д. Іванішева сповнюється новим змістом. Інтерес вченого до особи кн. А.М. Курбського був викликаний не стільки його місцем у російській історії, скільки можливістю вивчити в комплексі юридичну практику XVI ст., політичний і соціально-економічний розвиток Волині. Докладніше див.: **Журба О.І.** Київська археографічна комісія 1843–1921: Нариси історії і діяльності. – К., 1993. – С. 10, 15, 56, 65–77.
22. **Іванишев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 2. – С. 326; **Теодорович Н.И.** Волинь... – Т. 5. – С. 58.
23. Докладніше про верхню частину церкви див.: **Завада В.Т.** О происхождении шатра в деревянных храмах Украинского Полесья // Архитектурное наследство. – М., 1986. – Вып. 34. – С. 135.
24. **Іванишев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 2. – С. 365. – Табл. 1.
25. Там само. – С. 366. – Табл. 2.
26. Докладніше див.: **Мазурик Ю.М., Семенюк В.Ф.** Опис та іконографія Свято-Троїцької церкви села Вербка на Ковельщині // Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова) / уклад.: Г.С.Марчук. – Луцьк, 2009. – С. 385, 386.
27. **Теодорович Н.И.** Волинь... – Т. 5. – С. 58.
28. Девятисотлетие... – Ч. 2. – С. 218-220.
29. **Рожко В.** Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000. – С. 257.
30. Девятисотлетие... – Ч. 1. – С. 60.
31. **Іванишев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 2. – С. 328.
32. Там само.
33. **Антонович В.** Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 56; **Oriowicz M.** Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Juck, 1929. – S. 146; **Рожко В.** Православні монастирі... – С. 255.
34. **Семенюк М.** Ковель: минуле і сучасне. – Луцьк, 2000. – С. 91, 230.
35. **Шафета П.** Втеча князя Курбського // Радянська Волинь. – 1989. – 27 серпня.
36. **Шафета П.** А де останки князя Курбського? // Волинь. – 1996. – 13 липня.

Лариса Білінська (Суми),
молодший науковий співробітник, ДП НДЦ «Охоронна
археологічна служба України» ІА НАН України
та Сумського обласного краєзнавчого музею,

Юрій Довженко (Суми),
лаборант відділу біоархеології Інституту археології НАН України

Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря

В середині–другій половині XVII ст. переселенцями з Правобережжя активно освоювався новий великий регіон українських земель – Слобідська Україна. На мапі з'являлися нові міста, одне з яких – Суми, засноване в 50-х роках XVII ст. Сьогодні урбаністична археологія, використовуючи

різні джерела та методи дослідження, дозволяє відповісти на багато питань і яскраво проілюструвати етапи виникнення, розвитку і розбудови міст Слобожанщини.

У 1997 р. в середмісті Сум на території колишньої фортеці XVII–XVIII ст. проводились археологічні спостереження за земляними роботами. На ділянці між єпархіальним управлінням, Спасо-Преображенським собором і будинками по вул. Соборній, де планувалось будівництво офісно–торгового центру, шляхом п'яти стратиграфічних зачисток вдалося простежити основні етапи розбудови міста у XVII–XIX ст. і локалізувати залишки одного з перших міських (церковних) цвинтарів.

У цьому місці тераса Псла віддалялася від русла і її схил був підрізаний ескарпом. В кінці XVIII – на початку XIX ст., коли почалась розбудова міста, між краєм тераси і на той час вже не діючим цвинтарем, з'являються перші будівлі. Після пожеж 1838–40-х рр. над глибокими склепінчастими цегляними підвалами, що залишилися, був зведений кам'яний будинок №31/а. Прибудована до нього галерея, яка виходила за межі підвалів, стала причиною руйнувань чотирьох крайніх поховань церковного цвинтаря. В кінці XIX ст. під терасою, врізавшись у старі укріплення Сумської фортеці, був зведений будинок №29/б. Після спорудження цегляної підпорної стіни з масивними контрфорсами, проміжок між нею і схилом засипали землею, зсунувши рештки земляного валу фортеці, що проходив по краю тераси. Між будинком №31/а і єпархіальним управлінням, зведеним на початку 1990-х, було виявлено два ряди поховань з 13 та 10 могил відповідно. Могильні ями в обох зафіксованих рядах частково перекривали одна одну, а в деяких з них у вигляді тліну були помітні залишки дерев'яних гробовищ. Культурний шар на ділянці був дуже бідний на знахідки (дрібні уламки гончарного посуду у невеликій кількості). Таку скупченість могил і бідність культурного шару на ділянці можна пояснити обмеженістю території і тривалим часом функціонування цвинтаря поруч з соборною церквою. До того ж профілі поховальних ям простежувались і у північно–східній стінці котловану, поширюючись на територію нині забудовану [3, 5–6].

На захід і північний захід від дослідженої ділянки у 1991 р. під час будівництва єпархіального управління поблизу Спасо-Преображенського собору також знаходили поховання. Тоді працівниками Сумського обласного краєзнавчого музею було зафіксовано 25 розташованих рядами могил, з яких співробітник ІА АН УРСР П. М. Покас відібрав серію краніологічного матеріалу для антропологічних досліджень.

Очевидно, виявлені поховання належали до міського (церковного) цвинтаря, який більше століття існував біля соборної Преображенської церкви, влаштований ще першими поселенцями. Згодом тут ховали представників тодішньої еліти з козацької полкової старшини і московських служилих людей, знатних міщан і прихожан, служителів собору і членів їх родин.

Раннього періоду існування міста, чисельності та етнічного складу його населення стосується ряд документів XVII–XVIII ст., фотокопії яких в 1970-х рр. були зроблені на замовлення в Центральному державному архіві давніх актів і нині зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [19].

Серед них чолобитна, датована 24 червня 1655 р., в якій 100 переселенців з містечка Ставище на Київщині на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим просили у російського царя дозволу «на реке на Псле подле Сум речки на Берлицком городищи вечными домишками построитца» [19, 47]. Наступного року в указі російського царя за квітень 1656 р. мова вже йде про 500 «черкаского города Ставища черкас» отамана Кондратьєва, які тут оселилися. До них з Путивля надсилали «дворянина добра и подячево», і «путивльских служилых людей колко есть пригоже», щоб у зручному для захисту місці поставити острог [19, 48]. Влітку того ж року до Сум був призначений воеводою К. Ю. Арсеньєв і направлялись «служилые люди из городов с ним в Сумине быть», щоб «город вновь строить» [6, 48]. Окрім цього, у серпні у відписці до Розрядного приказу Арсеньєв згадує ще й «нового Сумина города ис подданных государевых розных из запороских городов черкас» [19, 51]. Як бачимо, населення міста було досить строкатим, хоча й переважали черкаси і переселенці з Київщини.

У відписці царю від 10 лютого 1658 р. сумський воевода К. Ю. Арсеньєв доповідав, що «поставил церковь соборную и город рубленой в дубовом лесу» [19, 53]. Отже, саме тоді був збудований перший дерев'яний соборний храм Преображення Господнього (освячений 1661 р.). У 1694 р. сумським полковником Г. Кондратьєвим на місці згорілого був збудований новий дерев'яний храм, який у 1754 р. зазнав перебудови [12, 5]. В описі Сум 1780 р. про місто говориться: «в том городе ветхий земляной вал, сделанный в 1658 году, ... церкви соборная Преображения Господня, приходские Апост. Матфея, Николая чудотворца – деревянные» [22, 281]. Названі церкви розташовувалися неподалік одна від одної, а церква св. Апостола Матфія, взагалі була влаштована у 1754 р. за 5 сажень на північ від соборної, яку перед будівництвом кам'яного соборного храму, розібрали [22, 283]. Вона раніше стояла «несколько далее к северу от нынешнего [собору] и ближе к реке Пслу» [12, 4]. Отже, досліджений цвинтар міг відноситися до вказаних церков.

Про кількість населення міста та динаміку його росту збереглися статистичні дані переписів 1660 і 1682 рр. Так, за «Разборными книгами черкасам», які склав московський дворянин Р.В. Ігнат'єв, направлений «для разбора черкас, поселившихся в левобережной Украине», у Сумах значиться 1642 козаки та 1098 міщан і селян (включено міщан та селян Верхньої і Нижньої Сироваток і Ворожби) [20, 549]. У 1682 р. за Розписом новозбудованих на Слобожанщині українських прикордонних до Росії міст по Білгородському розряду лише у місті було «людей полковые и

городовые службы черкас 1255 человек» [23, 311]. Вже у 1790 р. за даними кількості прихожан у церквах міста (відомості з 1730 до 1790 р. відсутні) з усього населення Сум (9208 чоловік) до Спасо-Преображенського собору, освяченого 1788 р., відносилось 2175 осіб (1085 чоловіків і 1090 жінок), а до Миколаївської – 980 осіб [22, 333–334]. Церква св. Апостола Матфія взагалі не згадується, бо на той час вона вже, мабуть, не існувала.

Коли Сумська фортеця, яка вважалася однією з найбільших на Слобожанщині, втратила своє стратегічне значення, за перспективним планом розвитку, затвердженим у 1786 р., почалася активна перебудова міста (рис. 1). Під забудову потрапив і колишній цвинтар.

Результати археологічних спостережень і архівні матеріали добре коригуються з даними антропологічних досліджень. При вивченні деяких проблем палеодемографії й етнічного складу населення України XVII–XVIII ст. важливу роль відіграє аналіз краніологічного матеріалу. Історія антропологічного вивчення населення Лівобережжя Дніпра XVIII ст. була розпочата І. Бушковичем [4] і продовжена В. П. Алексєєвим, який опрацював існуючі дані і об'єднав східних українців у одну велику групу [1, 325–334]. Згодом вийшли публікації з етнічної краніоскопії населення м. Батурина [7]. Вивчені нещодавно матеріали з Сум, які з 1991 р. зберігалися в ІА НАН України, розширюють коло даних про антропологічний склад перших поселенців м. Суми і населення слобідських міст Лівобережжя у цілому.

Сумська краніологічна серія складається з 19 чоловічих і 6 жіночих черепів та їх уламків. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою [26; 2, 55]. Чоловічі черепи з Сум характеризуються помірним розвитком м'язового рельєфу, надперенісся і надбрівні дуги у них розвинуті слабо. Череп брахікранний (80,3), склепіння черепа середньо високе, з помірною вушною висотою. Довжина основи черепа у 19 екземплярів відноситься до класу середніх величин.

Для серії характерний прямий лоб і помірно розвинуте надперенісся, що є характерною південною ознакою. Широтні розміри лобної кістки у цілому помірні і різко виокремлюються у черепа № 11 найменшим лобним діаметром. Висота вигину чола помірна, лише три черепа (№№ 3, 4, 22) виділяються дуже великим вигином [2, 113, табл. 6]. Вигин потиличної кістки встановлений на 17 черепах. Ширина потилиці помірна, переважають середні розміри даної ознаки. Різко виокремлюється, як і за іншими широтними діаметрами, череп № 24.

Довжина основи обличчя виміряна на 18 черепах. В середньому вона помірна, верхня і середня ширина обличчя – малі, вилічний діаметр помірний. Розподілення внутрішньо-групових варіантів нерівномірне. П'ять черепів відноситься до категорії малого класу, одинадцять – до середнього і тільки два до великого (черепи № 8 і 32). Загальний кут обличчя, а також верхньолицевий покажчик вказують на його мезогнатність. Верхня

частина обличчя на рівні краніометричної точки назіон в середньому профільована добре (136,9°), на нижньому також спостерігається добре його профільовання (126,7°). Орбіти помірної ширини і малої висоти.

Висота носа в однаковій мірі і мала (9 черепів) і помірна (9 черепів). Варіація ширини носа значно більша: у одинадцяти черепів – мала, у двох – дуже мала, у трьох черепів – велика і лише у чотирьох – помірна. За носовим покажчиком широкі носи виявлено у п'яти черепів, вузькі – у чотирьох і помірні у дев'яти. Форма нижнього краю грушоподібного отвору у восьми чоловічих черепів антропінна, у десяти інших створює передньоносові ямки. Передньоносова ость розвинута, тому можна говорити про високе перенісся. Кут випинання носових кісток великий. Іклові ямки помірно розвинуті. У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси.

Аналіз головних компонент (ГК) [9, 76] було проведено базуючись на 15 чоловічих черепах. Результат свідчить про міксованість групи і її неоднорідний склад.

Жіноча група налічує всього 6 черепів. Вони характеризуються невеликою товщиною кісток склепіння, помірною масивністю і слабким розвитком рельєфу кісток надорбітної і потиличної області. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинутий дуже слабо. Можна відмітити їх певну морфологічну однорідність. За черепним покажчиком в серії зустрічаються тільки брахікранні черепи (84,5), що вказує на певну морфологічну однорідність за даним виміром. Довжина основи черепа мала. Лоб середній, його нахил помірний, висота вигину сильна. Потилиця середньої ширини, помірно вигнута.

Обличчя помірної ширини і висоти, ортогнатне за загальним кутом. Профільовання обличчя помірне на верхньому рівні і сильне на нижньому. Орбіти помірної ширини і малої висоти. Перенісся низьке, кут випинання і висота носа помірні, ширина мала, що вказує на вузький ніс у жіночій групі. Іклові ямки помірної глибини.

Отже, в результаті проведених досліджень була отримана краніологічна характеристика як чоловічого так і жіночого населення м. Суми. Чоловіча серія є слабо брахікранною, з помірної висоти склепінням. Лоб – прямий, обличчя мезогнатне, помірної ширини і малої висоти, добре профільоване. Орбіти низькі, ніс помірної ширини з високим переніссям і великим кутом випинання носових кісток.

Для жіночої серії характерні брахікранія і склепіння помірної висоти. Вузький лоб помірно нахилений, з сильною висотою вигину. Обличчя ортогнатне, середньої ширини і висоти, помірно профільоване. Орбіти середні, ніс вузький, з низьким переніссям і помірним кутом випинання.

За результатами канонічного аналізу проведено порівняння Сумської вибірки з 25 чоловічими групами, що відносяться до XIV–XVIII ст. До аналізу за 14 краніологічними ознаками залучались матеріали з Козіно

[11], Стайок [14] Чигирина [17], Київського Михайлівського монастиря [16], Вишгорода [15; 18], Себежа, Старої Ладоги; етнічні білоруси, росіяни, українці XVIII–XIX ст. [1, 311–336], білоруси Полісся XVIII–XIX ст. [21, 27–28], латиші, представлені трьома серіями з досліджень Р. Я. Денисової [8], і трьома групами XVIII–XIX ст., опрацьованими В. П. Алексеєвим [1, 226–231], молдовани XVII–XIX ст. з Варатік [5, 141–142]. У цілому чоловіче населення м. Суми проявляє антропологічну подібність з населення центральних регіонів України (рис. 2).

Для порівняння жіночих серій були задіяні однакові з чоловіками ознаки та методи. До порівняльного матеріалу додано три вибірки: Куркійокі [24, 220–221], Селпілс [8, 36] і Макіта [25, 199]. Перша представляє населення Північно–Західного Приладожжя XIX–XX ст., друга – латишок XIII–XVII ст., а третя – естонок XV–XVII ст. На даному етапі, враховуючи малий краніологічний матеріал, вдалось простежити статистичну і морфологічну близькість жіночого населення Сум із слобідським могильником у с. Лютенька Полтавської області [13; 10].

Аналіз методом головних компонент продемонстрував, що отримані нами результати є локальними та індивідуальними відмінностями, які свідчать про антропологічно різномірний і змішаний склад населення Сум.

Отже, у результаті археологічних досліджень у центральній частині м. Суми вдалось частково дослідити ділянку церковного цвинтаря другої половини XVII–XVIII ст. і простежити основні етапи розбудови міста у XVIII–XIX ст.

Вивчення антропологічних матеріалів з цвинтаря, їх порівняння і аналіз показали певну локальність та індивідуальність антропологічних характеристик мешканців Сум, що засвідчують змішаний етнічний склад населення. Дані, отримані під час досліджень, у поєднанні з архівними матеріалами дозволяють скласти більш повне уявлення про населення, історію і етапи розвитку міста.

Література

1. **Алексеев В.П.** Избранное. – М.: Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с.
2. **Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.** Краниометрия: Методика антропологических исследований. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
3. **Белінська Л.І.** Звіт про археологічні дослідження в м. Суми у 1997 р. // НА ІА НАНУ. – Фе. – 1997/43.
4. **Бушкович И.** Антропологическая работа в Одессе // Русский антропологический журнал. – 1930. – Т. 19. – Вып. 1-2.
5. **Великанова М.С.** Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
6. **Власенко В.М.** До біографії Кирила Юрійовича Арсенєва – сумського воєводи 50-х років XVII ст. // Сумський історико-архівний журнал. – Вип. 1. – Суми: вид-во СумДУ, 2005. – С. 44–53.
7. **Гарига М.В., Долженко Ю.В.** Дискретні ознаки на людських черепах із могильника козацького часу – Батурин (попередні данні) // Єврорегіон Дніпро. – К., 2012 – С. 24–27.

8. **Денисова Р.Я.** Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р.Я. Денисова. – Рига, 1977. – 360 с.
9. **Дерябин В. Е.** Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.
10. **Долженко Ю.В.** Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С.Н. Братченка). – Луганськ, 2012 – С. 487–507.
11. **Евтеев А.А.** Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. // Археология Подмосковья: Мат-лы науч. семинара. – М., 2011. – Вып. 7. – С. 433–440.
12. **Летопись Сумского Преображенского Собора / Сост. Священник Иаков Левитский.** – Сумы: Типография К.М. Пашкова, 1909. – 55 с.
13. **Луговий Роман, Коваленко Оксана.** Дослідження Успенської церкви XVII століття в с. Лютецька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2010. – С. 174–180.
14. **Потехіна І.Д.** Краніометрична характеристика чоловічих черепів з могильника Стайки // Історична антропология України в екологічному контексті: наук. зб. – К., 2013 (у друці).
15. **Рудич Т.О.** Антропологические материалы из раскопок 1991–1996 годов в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини: зб. тез доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практичної конф., присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24–25 травня 2007 року в м. Вишгород. – Вишгород, 2009. – С. 75–79.
16. **Рудич Т.О.** Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря – К., 2008. – Вип. 4. – С. 49–54.
17. **Рудич Т.О.** Антропологічний склад населення м. Чигирини XVI–XVII ст. (за матеріалами козацького цвинтаря) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: мат-ли міжнародної наук.-практичної конф. – Секція І, П. – Запоріжжя, 1997. – С. 55–61.
18. **Рудич Т.А.** К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI–XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Том 1. – С. 381–392.
19. **Сапуніна Л.П., Белінська Л.І.** Документальні матеріали з історії Сум 50–60-х років XVII ст. в науково-допоміжному фонді Сумського обласного краєзнавчого музею // Сумський обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення: зб. наук. ст. – Суми: МакДен, 2005. – С. 43–84.
20. **Сторожев В.Н.** К вопросу о колонизации Левобережной Украины. // Киевская старина. – К., 1890. – Т. VI. – С. 544–549.
21. **Тегако Л.И, А.И. Микулич, И.И. Саливон.** Антропология Белорусского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1978. – 158 с.
22. **Филарет (Гумилевский).** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 3. – М., 1857. – С. 279–334.
23. **Харламов В.О.** Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // Історія Русі – України: Історико-археологічний збірник. – К., 1998. – С. 305–316.
24. **Хартанович В.И.** К краниологии населения Северо-Западного Приладожья XIX – начала XX в. // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы. – Рига, 1990 – С. 216–229.
25. **Heapost L.** On anthropology of the population in south-east Estonia in XIII–XVII cc. (on the basis of paleoanthropological material of Makita cemetery) // Горизонты антропологии: Труды международной науч. памяти академика В.П. Алексеева. – М., 2003. – С. 198–202.
26. **Martin R.** Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruecksichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s.